

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

T. VI

GMINA DARŁOWO

FUNDACJA „DZIEDZICTWO”

HISTORIA I KULTURA ZIEMI SŁAWIEŃSKIEJ

TOM VI

GMINA DARŁOWO

Redakcja:

WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI
JAN SROKA

SŁAWNO 2007

ABSTRACT: Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka (eds), *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. 6: *Gmina Darłowo* [History and Culture of the Sławno region, vol. 6: Darłowo Community]. Fundacja „Dziedzictwo”, Sławno 2007. pp. 375, fig. 126, colour tabl. 46, tables 3. ISBN 978-83-60437-66-1. Polish text with German summaries.

This is an edition of study of aspects of history and culture of the Darłowo region [Pomerania, Poland]. These papers refer to archaeology and history of the region which is virtually unknown for most of Polish current citizens. It is hard to build a society without roots and without history. People who have lived here for over 50 years do not understand the cultural landscape which has been created and constructed for centuries. The aim of the collection of paper is to bring the history nearer. The knowledge about the past of the region will allow to understand the landscape and protect it as well as create a new social approach to the future.

Recenzent: prof. dr hab. Marian Drozdowski

© Copyright by Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka 2007

© Copyright by Authors

Na okładce: W. Borchmann, *Kościół w Domasławicach*, olej, lata międzywojenne XX wieku

Publikację wydano ze środków Urzędu Gminy w Darłowie

Tłumaczenia na język niemiecki: *Brygida Jerzewska*

Redaktor: *Katarzyna Muzia*

Skład i łamanie: *Eugeniusz Strykowski*

Wydawca/Herausgeber: Fundacja „Dziedzictwo”, 76-100 Sławno, ul. A. Cieszkowskiego 2
Wydawnictwo „Region”, 81-574 Gdynia, ul. Goska 8, www.region.jerk.pl

ISBN 978-83-60437-66-1

Druk/Druck: Sowa – Druk na życzenie, www.sowadruk.pl

Spis treści

JAN SROKA (Sławno), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Dylematy: kultura czy gospodarka, zrównoważony czy żywiołowy rozwój?</i>	7
WACŁAW FLOREK (Słupsk), <i>Krajobraz gminy Darłowo jako wynik ewolucji środowiska</i>	13
TOMASZ DRZAZGA (Lipnica), <i>Jezioro przymorskie Kopań</i>	27
JACEK KABACIŃSKI (Poznań), THOMAS TERBERGER (Greifswald), JOLANTA ILKIEWICZ (Koszalin), <i>Archeologiczne badania późnomezolitycznego osadnictwa w Dąbkach</i>	47
ANDRZEJ CHLUDZIŃSKI (Pruszcz Gdański), <i>Nazwy miejscowe gminy Darłowo</i>	57
LESZEK WALKIEWICZ (Darłowo), <i>Domena Darłowska</i>	105
BRONISŁAW NOWAK (Słupsk), <i>Rycerstwo okolic Darłowa do początku XV wieku</i>	139
MAREK OBER (Szczecin), <i>Gotyckie kościoły wiejskie okolic Darłowa</i>	177
ALEKSANDER JANKOWSKI (Bydgoszcz), <i>Zabytkowe konstrukcje drewniane w datowaniu budowli monumentalnych – jeszcze jedna glosa w kwestii genezy i historycznego rozwarstwienia struktury architektonicznej kościoła w Bukowie Morskim</i>	203
JADWIGA KOWALCZYK-KONTOWSKA (Szczecinek), <i>XIX-wieczne kościoły gminy Darłowo</i>	217
EWA GWIAZDOWSKA (Szczecin), <i>Krajobraz naturalny i kulturowy gminy wiejskiej Darłowo udokumentowany w ikonografii archiwalnej</i>	237
MARGARETA SADOWSKA (Sławno), <i>Z historii wioski rybackiej i nadmorskiego kąpieliska w Dąbkach</i>	267
KONSTANTY KONTOWSKI (Darłowo), <i>Cmentarze gminy Darłowo</i>	277
ZBIGNIEW SOBISZ (Słupsk), <i>Flora naczyniowa parków dworskich i cmentarzy gminy Darłowo</i>	301
MARIA WITEK (Szczecin), WALDEMAR WITEK (Szczecin), <i>Idea projektu „Żywy skansen Słowino” jako przykład ochrony krajobrazu kulturowego</i>	317

JACEK KABACIŃSKI (Poznań), WŁODZIMIERZ RĄCZKOWSKI (Poznań), <i>Zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego w gminie Darłowo</i>	341
Indeks nazw osobowych	357
Indeks nazw geograficznych.	365
Lista adresowa Autorów	373

Gotyckie kościoły wiejskie okolic Darłowa

MAREK OBER (SZCZECIN)

1. Wprowadzenie

We wsiach dzisiejszej gminy Darłowo zachowało się sześć kościołów z okresu późnego średniowiecza, w tym jeden kościół klasztorny w Bukowie Morskim i pięć wiejskich kościołów parafialnych. Celem niniejszego tekstu jest prezentacja niektórych form i problemów, jakie występują w gotyckiej architekturze sakralnej okolic Darłowa na tle zabytków obszaru pomiędzy Koszalinem i Sławnem, a niekiedy na tle całego Pomorza.

Obszar gminy Darłowo jest częścią dużego regionu¹, który wyróżnić można w krajobrazie kulturowym Pomorza Zachodniego, zwłaszcza w jego historycznej płaszczyźnie z okresu średniowiecza (Ober 1993a: 3; 2004b). Zachodnią granicę tego regionu stanowi dolny bieg rzeki Regi, na wschód sięga on po kraniec Pomorza w okolicy Lęborka. Późnogotyckie kościoły powstawały ku wschodowi coraz rzadziej i coraz później, zatem do reformacji, a nawet do końca XVI wieku nie zdążyły rozpowszechnić się dalej niż po okolice Słupska (najdalej wysunięte na wschód zabytki architektury średniowiecznej to wieże kościelne w Wytowni i Stowięcinie oraz kościoły w Dębnicy Kaszubskiej i Budowie). O ile więc na wschodniej granicy regionu architektura średniowieczna po prostu wygasa, to na granicy zachodniej, wzdłuż Regi, następują istotne zmiany w charakterze i rozmieszczeniu zabytków. W miastach zmiana ulega także typ kościoła farnego – przeważający na zachodzie układ halowy

¹ Dla regionu tego nie sposób podać niebudzącej zastrzeżeń – jeśli nie logicznych, to przynajmniej językowych – nazwy. Chodzi bowiem o wschodnią część Pomorza Zachodniego, a historyczne określenie tego obszaru jako Pomorze Tylne (*Hinterpommern*) budzi sprzeciw nie tylko u jego obecnych mieszkańców.

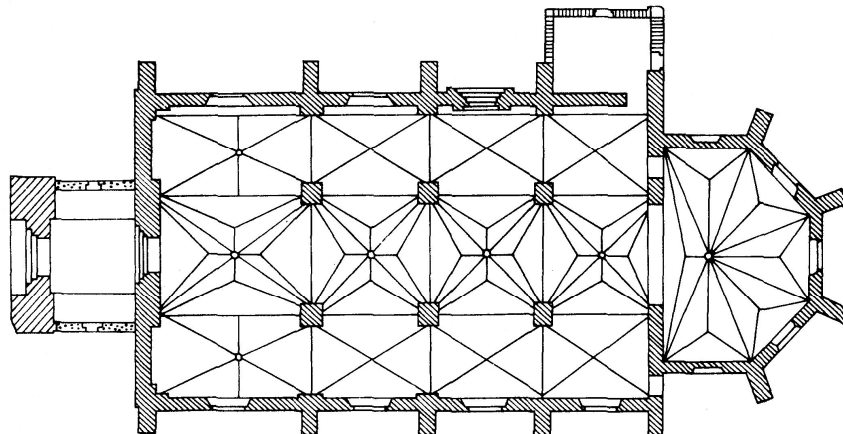
ustępuje miejsca bazylice, a jedyne odstępstwa od tego typu to unikatowa, pięcionawowa, halowa kolegiata w Kołobrzegu oraz bardzo późny pseudohalowy kościół w Karlinie. We wsi na linii Regi najwyraźniej zmienia się położenie i przeważający budulec świątyni. O ile bowiem na zachód od rzeki większość zabytków zlokalizowana jest w głębi lądu (w strefie o szerokości około 50 km od brzegu morza są one dość rzadkie), to na wschód od Regi niemal wszystkie kościoły położone są w pasie nadmorskim². Ponadto w tej strefie znacznie częściej niż na zachodzie wzniesione zostały z cegły, a kamień polny tworzy w ich murach jedynie domieszkę. Nie tak jednoznaczne są zmiany w formie wiejskich świątyni, jednak w tym właśnie regionie usytuowane są wszystkie wiejskie kościoły wielonawowe Pomorza (pięć) i wszystkie całkowicie sklepione (cztery). Na wschód od Regi znacznie częstsze są również wieże (aż 72 na 95 kościołów) oraz wieloboczne zamknięcia wschodnie jednonawowych kościelnych wnętrz, niewątpliwie podnoszące rangę ich architektury w porównaniu z przeważającą na zachodzie prostą ścianą, ograniczającą od wschodu salową przestrzeń wnętrza.

2. Kościół cystersów w Bukowie Morskim

Pierwowzorem rozwiązań przestrzeni dla niektórych kościołów okolic Darłowa i Sławna był niewątpliwie **kościół klasztorny cystersów w Bukowie Morskim**, będący budowlą bardzo zagadkową, wyróżniającą się brakiem danych źródłowych i wyraźnych stylowych przesłanek dla jej datowania oraz całkowicie nietypową – jak na świątynię cysterską – formą.

Jest to kościół o trójnawowym, czteroprzęsłowym korpusie w układzie halowym, z pięciobocznym jednonawowym chórem, bardzo krótkim, lecz blisko dwukrotnie szerszym od nawy głównej korpusu, dzięki czemu obok łuku tęczowego wąskie przejście łączy go z nawą północną (Ryc. 1). Od zachodu do korpusu dostawiona jest młodsza, wąska wieża, której przyziemie otwarte było pierwotnie w trzech kierunkach – ku zachodowi portalem, a na północ i południe większymi ostrołukowymi arkadami (Tabl. I: A). Wnętrze korpusu podzielone jest na przęsła parami filarów o przekroju zbliżonym do kwadratu, zaokrąglonych w narożach, a zachodnie przęsło korpusu jest dłuższe od pozostałych. Żebra sklepień nawy

² Wynika to z podstawowej cechy fizjografii Pomorza Zachodniego, czyli cofnięcia ku północy moren czołowych i sandrów ostatniego zlodowacenia pomiędzy dolinami Odry i Wisły. Zatem, znacznie węższa jest tam strefa urodzajnych gleb na wysoczyznach morenowych.

Ryc. 1. Plan kościoła pocysterskiego w Bukowie Morskim (Kalita 1976: Ryc. 2)

głównej tworzą układ prostych czteroramiennych gwiazd (Tabl. I: B), w nawach bocznych układ krzyżowy, a w wydłużonym przęśle zachodnim układ sześciopłowy.

Charakterystyczną cechą sklepień, wskazującą na ich powstanie raczej po połowie XV wieku, jest brak łuków arkad międzynawowych, zamiast których pomiędzy filarami biegną jedynie pojedyncze żebra. Mimo zróżnicowanego w poszczególnych nawach układu żeber powstaje w ten sposób typowe dla późnego gotyku wrażenie wnętrza pozbawionego wyraźnych kierunków, a o uprzywilejowaniu osi podłużnej nie świadczą rzędy filarów czy „tunelowy” charakter sklepień, a jedynie wyróżniająca nawę główną perspektywa jasno oświetlonego wnętrza prezbiterium. Dodatkowym argumentem na rzecz późnego zasklepienia kościoła są wyraźne niezgodności wierzchołków okien i łuków tarczowych w niektórych przęsłach naw bocznych. Należy jednak podkreślić, że sam nieskomplikowany rzut poszczególnych przęseł sklepień mógłby być datowany jeszcze na wiek XIV (choć raczej na drugą połowę stulecia). Należy także zastanowić się, jak mogło wyglądać wnętrze przed budową sklepień – jaką mianowicie rolę pełniły tam filary, czy połączone były rzędami arkad międzynawowych³, czy też już wtedy były po prostu rozstawione we wnętrzu i podpierały drewniany strop, tak jak dziś sklepienia.

Jeszcze trudniejsza do datowania jest architektura zewnętrzna kościoła w Bukowie – uskokowe przypory, dwuczłonowy cokół o wytwornie

³ Arkady te musiałyby zostać rozebrane podczas budowy sklepień, co uznać wypada za mało prawdopodobne.

przeziętym profilu oraz pozbawiona jakiegokolwiek dekoracji wieża (analiza jej styku z zachodnią ścianą korpusu wskazuje – nie do końca jednoznacznie – na późniejsze jej powstanie). Wobec tak niejednoznacznych przesłanek stylowych Kazimiera Kalita (1976), autorka jedynej dotąd publikowanej monografii dotyczącej świątyni w Bukowie Morskim, postawiła wprawdzie tezę o powstaniu budowli na początku XIV wieku i przytoczyła na jej poparcie szereg szczegółowych spostrzeżeń (Kalita 1976: 198–208). U źródeł takiego datowania leży jednak niewątpliwie przekonanie o wynikającym ze skąpych danych źródłowych upadku gospodarczym klasztoru, postępującym już od pierwszej połowy XIV wieku, pomimo dokonanych na jego rzecz w wieku XIII wielkich nadań, obejmujących łącznie 21 wsi. W XV wieku sytuacja materialna klasztoru była już katastrofalna, co przeczyć miało możliwości podejmowania jakichkolwiek przedsięwzięć budowlanych (Kalita 1976: 175–183).

Jeszcze bardziej zagadkowa niż czas budowy kościoła jest geneza jego formy. Trójnawowa budowla halowa z krótkim jednonawowym chórem i wąską wieżą od zachodu nie znajduje jakiegokolwiek analogii w kościołach cysterskich Europy, zarówno klasztorów męskich, jak i żeńskich. Jest ponadto w większości niezgodna z cysterskimi statutami budowlanymi. Nierzadkie w różnych krajach odstępstwa architektury kościołów cysterskich od statutów tłumaczy się z reguły nawiązaniem do lokalnych tradycji budowlanych i w wielu przypadkach było tak rzeczywiście, chociaż zdarzały się również nawiązania nie do tradycji, a do najbardziej aktualnych i prestiżowych osiągnięć miejscowej architektury, jak np. w kościele w nadreńskim Altenbergu naśladującym katedrę w niedalekiej Kolonii czy w meklemburskim Doberanie, gdzie cystersi wzniesli ceglana bazylikę z obejściowym chórem i wieńcem kaplic jako jedną z najbardziej ambitnych realizacji typu tzw. hanzeatyckiej katedry ceglanej⁴. Wracając do Bukowa, nie sposób niestety odnaleźć w miastach lub na wsi na Pomorzu, a nawet w sąsiedniej Brandenburgii i Meklemburgii budowli, które mogłyby pełnić rolę miejscowego wzoru inspirującego budowniczych naszego kościoła. Jednak, choć odpowiada on typowi świątyni parafialnej małego miasta lub dużej wsi, to ma zastanawiająco duży chór (z drugiej strony jednak zbyt mały, by pomieścić nawet nieliczny i podupadły cysterski konwent)⁵. Do rozwiązania zagadki nie przyczyniły się przepro-

⁴ Typ ten zapoczątkowały kościoły Mariacki w Lubece i św. Mikołaja w Stralsundzie.

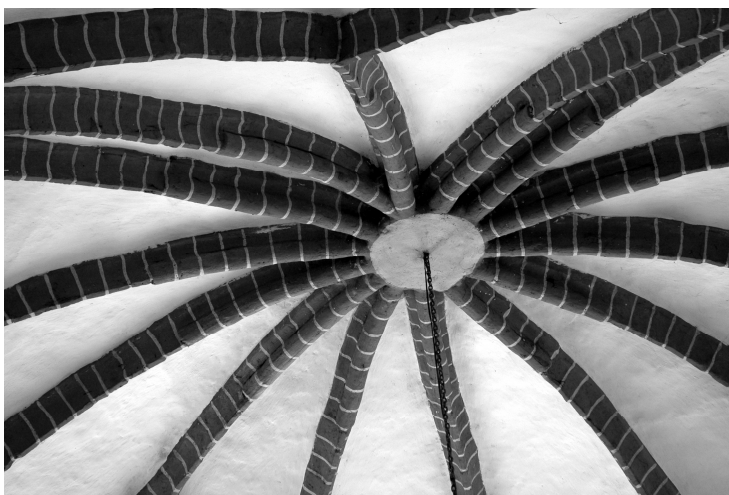
⁵ Pewne podobieństwa rzutu wschodnich partii kościoła w Bukowie Morskim do kościoła cysterskiego w Bierzwniku z pierwszej ćwierci XIV wieku (Jarzewicz 2000: 167–190), a zwłaszcza do wzorowanego na Bierzwniku kościoła w Lubniewicach z około połowy XIV wieku (Jarzewicz 2000: 193–196), uznać wypada za ogólną jedynie zbieżność zestawienia halowego korpusu z krótkim poligonalnym chórem, niemającą zapewne znacze-

wadzone w latach 90. XX wieku przez Henryka Janochę i Jerzego Kalickiego (1998) szerokie badania archeologiczne otoczenia, a nawet wnętrza kościoła. Nie natrafiono na żadne ślady zabudowań klasztornych, co skłoniło badaczy do postawienia tezy, że właściwy kościół klasztorny wraz z klauzurą zlokalizowany był gdzie indziej, a zachowana do dziś świątynia wzniesiona została jako kościół parafialny dla miejscowej ludności wiejskiej (Janocha, Kalicki 1998: 153). Podkreślić należy, że tak okazały kościół parafialny w pobliżu klasztoru byłby w przypadku cystersów absolutnym wyjątkiem (rzeczywiście wznosili oni niekiedy osobne kościoły dla poddanej ludności, ale były to jednak zawsze małe i skromne budowle, a największa z nich, która zachowała się w Pelplinie, znacznie ustępuje programem kościołowi w Bukowie). Tym samym bukowski zabytek pozostaje nadal tajemniczym wyjątkiem w architekturze Pomorza Zachodniego oraz zakonu cystersów i należy wyrazić nadzieję, że tajemnicę tę zdołają wyjaśnić przyszłe badania.

Omówię teraz pokrótce dwa szczegółowe zagadnienia występujące w architekturze kościoła w Bukowie Morskim. Pierwsze z nich to otwarcie przyziemia wieży na północ i południe (Tabl. I: A). Motyw ten – z racji rozmiarów arkad nazywany „wieżą z przejazdem” (Ober 1978: 254) – występuje w XIV i XV wieku w kilku farach miejskich (Stargard: kościół św. Jana, Chociwel, Gryfino, zapewne także Gryfice), a także w pojedynczych kościołach na wsi (Kłodzin i Żukowo nad jeziorem Płoń), przy czym możliwe jest użycie go razem z portalem w ścianie zachodniej (jak w Bukowie czy kościele św. Jana w Stargardzie) lub też rezygnacja z portalu (jak w Chociwlu, gdzie blendy w ścianie zachodniej niewysokiej w istocie wieży sprowadzono do poziomu cokołu, nadając im rys monumentalny). Tylko w kościele św. Jana w Stargardzie przejazd w przyziemiu wieży był funkcjonalny, gdyż wieża stoi tuż przy miejskim murze. W innych wypadkach pierwotne zagospodarowanie otoczenia kościoła mogło także mieć wpływ na otwarcie wieży na osi północ–południe. Podobnie jak w Bukowie, niemal wszystkie przejazdy (z wyjątkiem wysokich arkad w Chociwlu) są dziś zamurowane. W związku z przejazdami w kościelnych wieżach należy wspomnieć o problemach, jakie w średniowiecznej liturgii wiązały się z symboliką stron – dobrej południowej (i jednocześnie prawej patrząc w kierunku ołtarza) oraz złej północnej (Möbius 1980: 19–25). Poprzeczne wobec osi nawy otwarcie przyziemia wieży mogło w związku z tym ułatwiać np. właściwe w świetle tych znaczeń prowadzenie procesji.

nia jako pierwowzór dla Bukowa. Całkowicie odmienne są tam bowiem proporcje przestrzeni chórów oraz liczba boków ich zamknięcia, a także zasób detali występujących w nowomarchijskich kościołach.

Zagadkowy szczegół zauważyć można w sklepieniu prezbiterium. W pobliżu skupiającego czternaście żeber centralnego zwornika następuje zmiana przekroju żebra (Ryc. 2) – z tworzącego pozostałe elementy wielopromiennej gwiazdy w chórze „zaostzonego” jakby profilu złożonego z dwóch wklęsek na używany w korpusie nawowym profil wałka na grubej,

Ryc. 2. Bukowo Morskie. Środkowa część sklepienia prezbiterium z widoczną zmianą przekroju żeber. Fot. M. Ober, 2006 r.

obustronnie sfazowanej podkładce. Wydaje się, że przyczyną tej zmiany profilu była forma górnej części kształtek do żeber. Żebra dwuwklęskowe w chórze wykonane były z kształtek szerokich, niezwążających się w strefie kontaktu z wysklepkami. Stąd w pobliżu zwornika, gdzie odległości między zbieżnymi żebrami są już bardzo małe, nie można było kontynuować ich budowy i koniecznym okazało się zastosowanie kształtek z korpusu, o znacznie zwężonym sięgaczu w części górnej. Spowodowana przez względy wykonawcze zmiana profilu żeber w chórze wydaje się potwierdzać tezę Kazimierza Kality o przesklepieniu w pierwszej kolejności korpusu nawowego. W centralnej części sklepienia prezbiterium posłużono się bowiem kształtkami z zapasu pozostałego po robotach w korpusie. Należy podkreślić, że oba rodzaje kształtek do żeber sklepiennych, zarówno szerokie, jak i wydatnie zwężone w części górnej, przeznaczonej do obmurowania wysklepkami, stosowane były na Pomorzu powszechnie w XIV i XV wieku (Ober 1993b).

3. Kościoły „naśladowujące” architekturę świątyni z Bukowa Morskiego

Niezależnie od swego przeznaczenia, konwentualnego czy tylko parafialnego, kościół w Bukowie Morskim okazał się atrakcyjnym wzorem dla dwóch kościołów wiejskich pomiędzy Koszalinem i Sławnem. W trakcie kolejnych realizacji typ ten ulegał znacznej redukcji. Taka redukcja jest zjawiskiem typowym podczas wędrówki motywów wystroju lub programów ukształtowania wnętrza, zwłaszcza w mało twórczych środowiskach o charakterze prowincjonalnym.

Pierwszym naśladownictwem jest **kościół w Osiekach**. Świątynia parafialna w tej wsi musiała istnieć już w drugiej połowie XIV wieku, skoro w roku 1390 miał wydarzyć się w niej cud związany z hostią, opisany na początku XVII wieku w *Kronice kościelnej* Daniela Cramera (1628). Podczas mszy świętej żona miejscowego rycerza z rodziny von Bulgrin poczuła się urażona, że do przyjęcia komunii ustawiła się przed nią żona świniopasa. Odpychając ubogą kobietę, uderzyła w rękę kapłana i wytrąciła mu podawaną właśnie hostię. Kapłan podniósłszy ją z posadzki stwierdził, że hostia krwawi. Skruszona dama wyjechała na pielgrzymkę do Rzymu i już z niej nie wróciła, a na pamiątkę wydarzenia hostię wystawiano w kościele na Boże Ciało. Hostia z Osieków zasłynęła wkrótce cudami, co wpłynęło na napływ pielgrzymów (Hübner 1931: 54–56). Ponieważ prezbiterium kościoła powstało wcześniej niż korpus nawowy, utożsamiano je dotąd z tą świątynią, w której w 1390 roku miało miejsce cudowne zdarzenie. Dokładna analiza architektury kościoła pozwala jednak sądzić, że zamknięte pięciobocznie prezbiterium (Tabl. II: A), mimo różnic proporcji rzutu (silniej wydłużony) podobne do Bukowa, nie powstało przed połową XV wieku. Świadczy o tym dekoracyjny układ sklepienia złożony z dwóch przenikających się gwiazd, cztero- i sześciopromiennej, a także przypory o skomplikowanej formie, z wieloma uskokami (Ryc. 3). W czteroprzęsłowym, trójnawowym halowym korpusie przygotowany został komplet tarczowych opór dla sklepień, których jednak nie zrealizowano. Filary mają przekrój zbliżony do kwadratu, a w odróżnieniu od Bukowa ich naroża oprofilowano pojedynczym, prostym uskokiem. Najważniejszą jednak cechą, jaką korpus w Osiekach różni się od kościoła w Bukowie, jest organizacja przestrzeni wnętrza (Tabl. II: B). Podłużne, ciężkie ściany arkadowe, kierujące dziś nasz wzrok na prezbiterium, nie straciłyby całkowicie tej funkcji nawet po wykonaniu sklepień, między filarami byłyby bowiem nadal widoczne szerokie, pozbawione profili gurty arkad międzynawowych. Planowane w Osiekach sklepienia organizowałyby więc inaczej przestrzeń kościoła, kierując pielgrzymów

ku prezbiterium, gdzie przechowywano cudowną hostię. Po ukończeniu korpusu nawowego do jego ściany zachodniej dostawiono masywną wieżę rozczłonkowaną szeregiem niskich blend w górnych partiach ścian bocznych. Nad portalem zachodnim rozmieszczono trzy duże kamienie młyńskie (Ryc. 4). Wystrój górnej części wieży nawiązuje do kręgu wpływów masywu zachodniego kolegiaty w Kołobrzegu, najbliższy jest przy tym wieży kościoła w Cieszynie pod Koszalinem. Nie uznając prezbiterium w Osiekach za budowlę, w której miał miejsce cud w 1390 roku, można datować je na drugą ćwierć XV wieku, korpus nawowy na około połowę XV wieku, a wieżę na koniec stulecia (Ober 1993a: 260). Budowa kościoła następowała więc stosunkowo powoli, w miarę potrzeb wynikających z rosnącego napływu pielgrzymów.

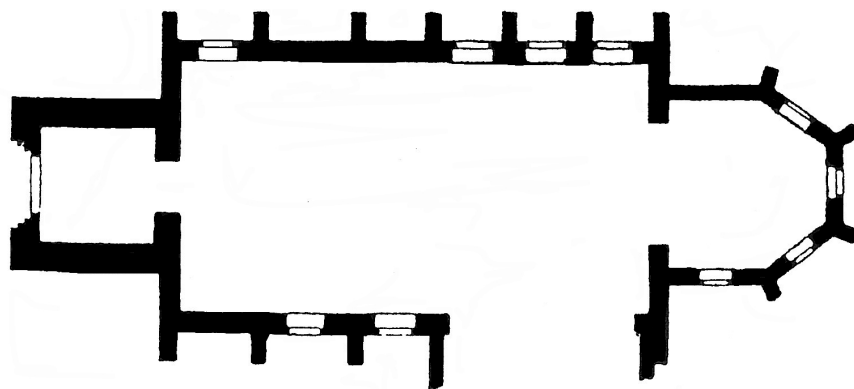
Ryc. 3. Osieki. Przypory prezbiterium o wielu uskokach. Fot. M. Ober, 2006 r.

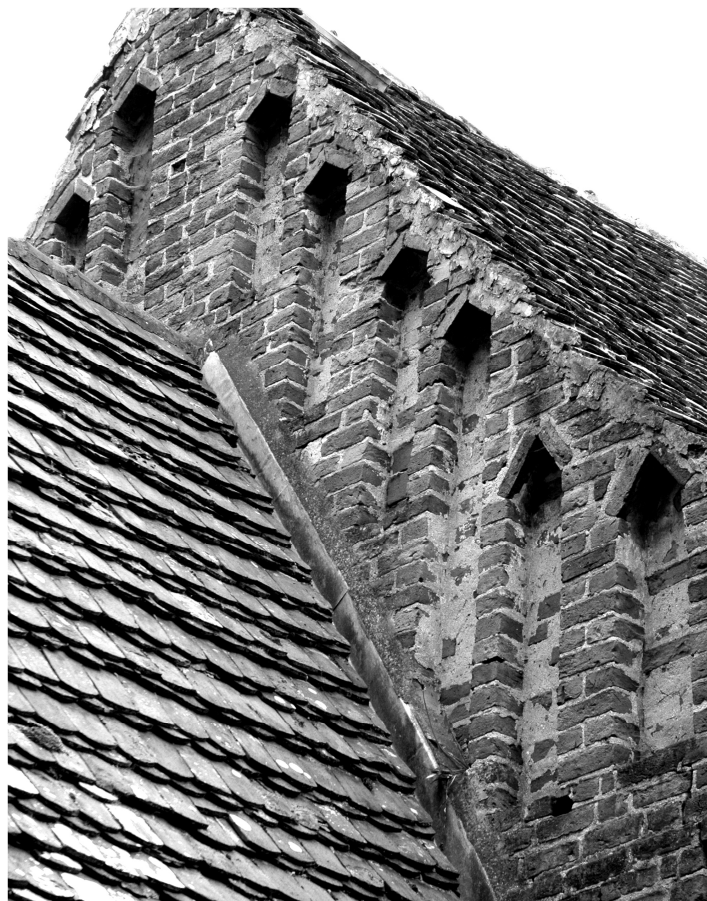
Ryc. 4. Osieki. Portal zachodni kościoła z wmurowanymi kamieniami młyńskimi.
Fot. M. Ober, 2006 r.

Kolejnym powtórzeniem typu z Bukowa, znacznie bardziej już uproszczonym, jest **kościół w Dąbrowie**. Składa się on z krótkiego pięciobocznego prezbiterium o proporcjach podobnych do kościoła w Osiekach, z prostokątnej nawy oraz wąskiej wieży zachodniej (Ryc. 5). Kościół budowano od wschodu – kolejno prezbiterium, korpus i wieżę. Nieregularne poziome i pionowe odsadzki w ścianie wschodniej i południowej nawy wskazują na niewielkie zmiany planu w trakcie budowy. Ani w prezbiterium, ani tym bardziej w nawie nie zamierzano budowy sklepień. Wskazuje na to brak łuków tarczowych. Szczyt wschodni nawy ponad dachem prezbiterium rozczłonkowany jest czternastoma smukłymi blendami o zamknięciach dwuramiennych (tworzących dwa ramiona trójkąta)⁶ (Ryc. 6).

⁶ O dwuramiennych zamknięciach blend w szczytach i wieżach niektórych kościołów Pomorza – por. M. Ober (2005).

Ryc. 5. Dąbrowa. Rzut poziomy kościoła (Böttger 1890: Ryc. 21)

Ryc. 6. Dąbrowa. Dwuramienne blendy w szczycie wschodnim kościoła. Fot. M. Ober, 2006 r.

Nawa oszkarpowana jest po stronie północnej siedmioma przyporami rozmieszczonymi w nierównych odstępach (Tabl. III: A) – także ta nieregularność świadczy o braku sklepień w pierwotnym programie kościoła. Znaczna część ściany południowej uległa zniszczeniu w końcu XIX wieku wskutek budowy łoży kolatorskiej. W bocznych ścianach nawy w skrajnym przęśle zachodnim umieszczono uszkodzone kamienie młyńskie. Kościół w Dąbrowie jest zapewne naśladownictwem świątyni w Osiekach, jednak nastąpiło tu znaczne uproszczenie programu przestrzennego. Bez istotnych zmian pozostał jedynie rzut prezbiterium, trójnawowy korpus zastąpiono pojedynczą nawą, a budowy sklepień w ogóle nie brano pod uwagę. Prezbiterium w Dąbrowie datować można na około połowę XV wieku, nawę na drugą połowę, a wieżę na koniec tego stulecia (Ober 1993a: 97).

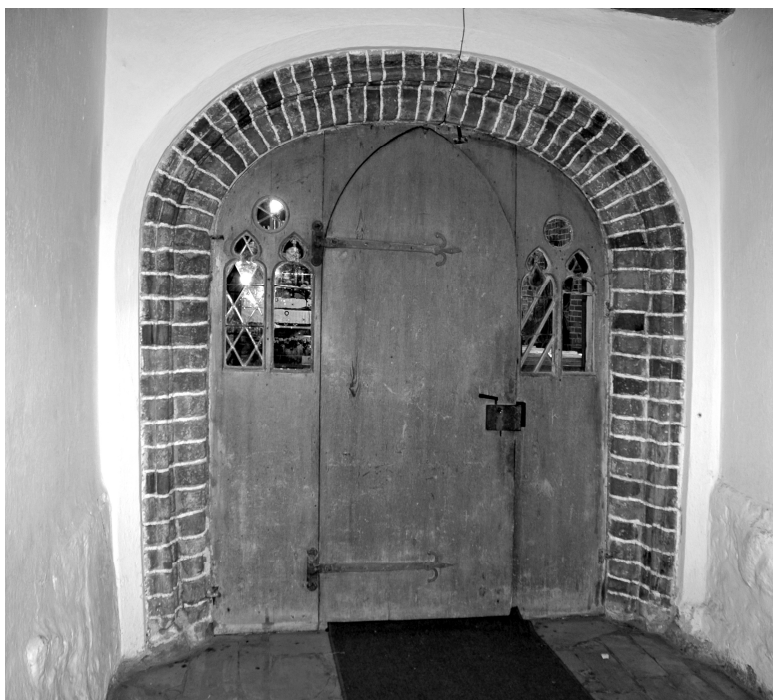
4. Kościoły typu chórowego

Całkiem inny typ kościoła niż powstałe pod wpływem kościoła w Bukowie Morskim spotykamy we wsiach położonych w pobliżu morza: Barzowicach i Cisowie. Są to budowle tzw. typu chórowego⁷, o wnętrzach salowych, zamkniętych od wschodu wielobokiem – siedmiobocznie w Barzowicach oraz trójbocznie w Cisowie. **Kościół w Barzowicach**, z drugiej połowy XV wieku (Ober 1993a: 31), uległ neogotyckiej przebudowie w połowie XIX wieku, zatem najwięcej pierwotnych form zachowało się w jego wnętrzu. Ściany dzielą się tam na dwie strefy – dolną – o licu z cegły i kamienia, z niewielkimi wnękami o łukach ostrych lub odcinkowych (w części wschodniej), oraz wysoką strefę górną – murowaną wyłączenie z cegły, regularnie rozczłonkowaną niszami okiennymi, których ostrołuki stanowią jednocześnie opory tarczowe dla planowanych niewątpliwie sklepień (Tabl. III: B). Znaczna szerokość wnętrza kościoła przy stosunkowo niewielkiej rozpiętości poszczególnych łuków tarczowych wskazuje jednoznacznie, że zamierzano tu ustawić filary międzynawowe (prawdopodobnie cztery pary), wyodrębniając trzy nawy o czterech przęsłach w prostokątnej części obecnej nawy oraz nieoddzieloną pięcioboczną część prezbiterialną, o przęsłach sklepień na rzucie trójkątów i trapezów. Planowany podział wnętrza na trzy nawy potwierdzają również trzy opory tarczowe w ścianie zachodniej – bardzo wąskie dla naw bocznych

⁷ Nazwa tego typu świątyni zapewne pochodzi stąd, iż rzut „kościoła chórowego” odpowiada rzutem i bryłą typowemu jednonawowemu chórowi (prezbiterium) dużego kościoła o wielonawowym korpusie, takiego jak np. fara w Darłowie i obecna katedra (pierwotnie także fara) w Koszalinie.

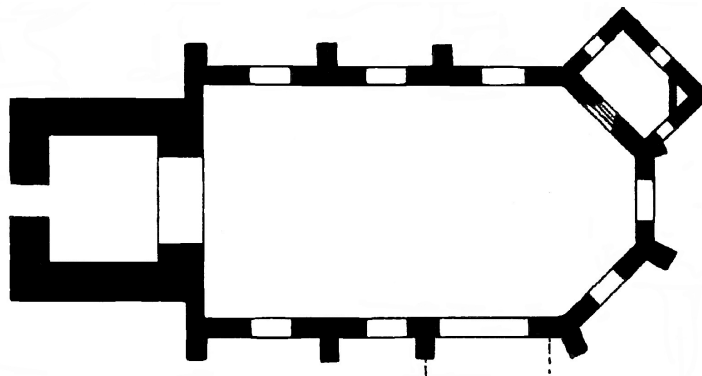
i szeroka dla nawy głównej. Zamiarów przekształcenia jednoprzestrzennego wnętrza w niewielki kościół halowy nigdy nie zrealizowano, chociaż łuki tarczowe założone podczas budowy ścian w pełni to umożliwiały.

Wysmukła wieża zachodnia kościoła w Barzowicach została tak dalece przebudowana w XIX wieku, że nie sposób dziś stwierdzić, czy wzniesiono ją razem z nawą, czy też dobudowano później. O równoczesnej budowie wydaje się świadczyć fakt, że elegancka arkada o łuku półeliptycznym, łącząca przyziemie wieży z nawą (Ryc. 7), nie mogła raczej pełnić funkcji portalu w czasie, gdy kościół nie posiadał wieży. Ściana zachodnia wieży jest całkowicie pozbawiona wystroju, natomiast w ścianach bocznych przez całą ich wysokość biegną po dwie smukłe blendy, wewnątrz tynkowane. Wieża w Barzowicach stanowi rozwiązanie najlepsze w grupie dziesięciu kościołów wiejskich, naśladujących wieżę kościoła Mariackiego w Sławnie, której ściany boczne ponad dachami naw członują wysmukłe blendy, nadając wieży niezwykłą w tej okolicy optyczną lekkość. Ściana zachodnia natomiast pozostaje w pełni zgodna z tradycją obowiązującą na obszarze od Białogardu po Słupsk – ciężka, niemal nierozczłonkowana (Ober 1978: 263–264, 272; 1989: 44).

Ryc. 7. Barzowice. Portal w zachodniej części nawy. Fot. M. Ober, 2006 r.

Jak miał wyglądać kościół w Barzowicach po przekształceniu w halę, przekonuje nas niedaleka **świątynia w Sławsku** pod Sławnem, z czwartej ćwierci XV wieku (Ober 1993a: 334). Jest to powstała zapewne w ten sam sposób, poprzez późniejszy podział wzniesionej wcześniej nawy, mała hala o trójbocznym zamknięciu wschodnim, o trzech parach kwadratowych – jak w Bukowie i Osiekach – filarów, wydzielających nawę główną i wąskie nawy boczne. Mimo różnego w nawie głównej i nawach bocznych układu żeber strefa stromo wyrastających z filarów sklepień jest w wysokim stopniu bezkierunkowa, pozbawiona arkad międzynawowych. Bardzo podobny charakter ma kościół halowy w Sarbii pod Kołobrzegiem, o większej wprawdzie liczbie boków zamknięcia i prostszym układzie sklepień, jednak również tam kardynalne kierunki wnętrza nie zostały uprzywilejowane w inny sposób niż przez zwiększoną szerokość nawy głównej.

Ryc. 8. Cisowo. Rzut poziomy kościoła (Böttger 1890: Ryc. 145)

Bardziej zbliżona do Sławska forma małej hali planowana była w **Cisowie** w drugiej połowie XV wieku (Ober 1993a: 84). Także w tym kościele, zamkniętym trójbocznie (Ryc. 8), podczas budowy nawy przygotowano opory tarczowe dla sklepień, zamierzając wstawić do wnętrza zapewne trzy pary filarów, a następnie założyć sklepienia. W kościele tym wykonano już sklepienie zakrystii (Ryc. 9), natomiast wydzielenie i zasklepienie naw pozostało w sferze niezrealizowanych planów (Ryc. 10). Wieża kościoła w Cisowie utrzymana jest w lokalnym typie wież bez jakiegokolwiek rozcłonkowania (Ryc. 11), wzorowanym na wieży kościoła Mariackiego w Darłowie.

Ryc. 9. Cisowo. Sklepienie zakrystii. Fot. M. Ober, 2006 r.

Ryc. 10. Cisowo. Wnętrze nawy. Fot. M. Ober, 2006 r.

Przedstawione przykłady wiejskiego kościoła halowego w Sławsku⁸ oraz nieukończonych założeń tego rodzaju w Barzowicach i Cisowie wskazują, że w części Pomorza na wschód od Regi w bardzo swoisty sposób realizowano późnogotycką tendencję do dzielenia i komplikowania przestrzeni wewnątrz sakralnych. Analogicznych rozwiązań brak na Pomorzu na zachód od Regi oraz w Meklemburgii i północnej Brandenburgii.

⁸ W Sarbii pod Kołobrzegiem znajduje się drugi, podobny do Sławska, wiejski, w pełni sklepiony kościół halowy. Oba kościoły dzieli wiele różnic rzutu, rysunku sklepień i innych form.

Ryc. 11. Cisowo. Wieża kościoła. Fot. M. Ober, 2006 r.

Nieco podobne, pojedyncze przykłady kościołów farnych w małych miastach, powstałych także wskutek wewnętrznego podziału świątyni tzw. typu chórowego, odnaleźć można w Wielkopolsce (np. Dolsk) i na Dolnych Łużycach (Spremberg). Na Pomorzu do grupy Sławska, Sarbii, Barzowic i Cisowa należeć mógł również kościół w Tychowie pod Sławнем, jednak po przebudowie w XIX wieku brak w jego architekturze wyraźnych na to dowodów.

Kościoły typu chórowego bez tendencji do przekształcenia w założenie trójnawowe występują we wschodniej części Pomorza dość często. W okolicy Darłowa przykładem takiego rozwiązania jest **kościół w Starym Jarosławiu** (Ryc. 12), ze smukłą wieżą zachodnią (Ryc. 13), w której w wysokich blendach w ścianach bocznych obecne są ponownie wpływy fary w Sławnie. Kościół ten powstał – tak jak większość okolicznych świątyń wiejskich – w drugiej połowie XV wieku (Ober 1993a: 352).

TABLICA I

A. Bukowo Morskie, przyziemie wieży kościoła otwarte portalem ku zachodowi, z ostrołukowymi arkadami dawnego przejazdu na północ i południe. Fot. M. Ober, 2006

B. Bukowo Morskie, gwiaździste sklepienia nawy głównej kościoła. Fot. M. Ober, 2006

TABLICA II

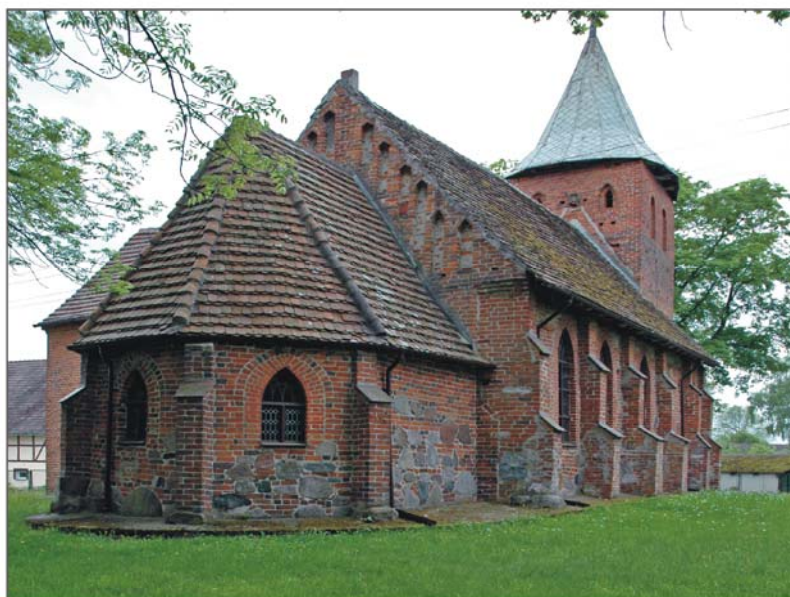

A. Osieki, pięciobocznie zamknięte prezbiterium kościoła.
Fot. M. Ober, 2006

B. Osieki, arkady międzynawowe w korpusie. Fot. M. Ober, 2006

TABLICA III

A. Dąbrowa, kościół od północnego wschodu, widoczne przypory północnej ściany nawy i blendy w szczycie wschodnim. Fot. M. Ober, 2006

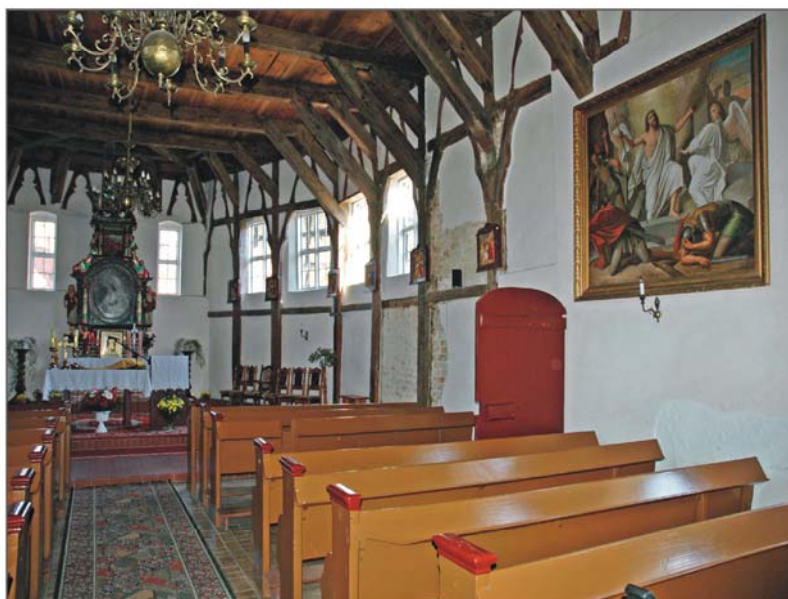

B. Barzowice, wnętrze nawy z łukami tarczowymi planowanych sklepień. Fot. M. Ober, 2006

TABLICA IV

A. Dobiesław, ceramiczna maska w wieży kościoła. Fot. M. Ober, 2006

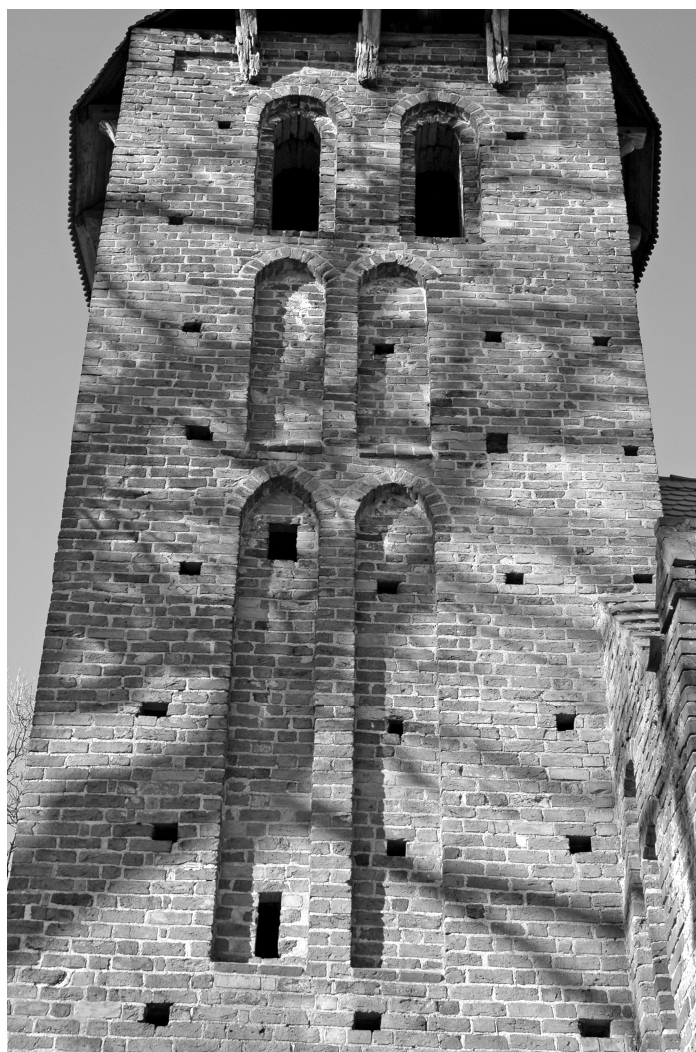

B. Krupy, wnętrze kościoła z widoczną konstrukcją ryglową.
Fot. M. Ober, 2006

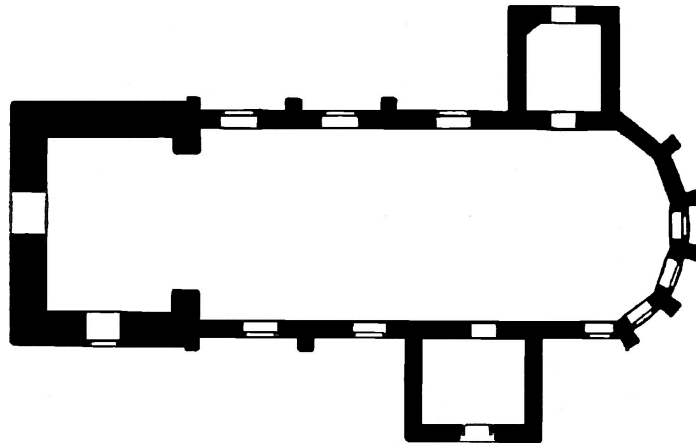
Ryc. 12. Stary Jarosław. Kościół z drugiej połowy XV wieku. Fot. M. Ober, 2006 r.

Wyróżniająca się wystrojem zewnętrznym późna realizacja kościoła typu chórowego (Ryc. 14) powstała po 1500 roku w **Dobiesławiu** (Ober 1993a: 108). Wnętrze zamknięto tu płytkim pięciobokiem o nierównej długości ścian (Ryc. 15), nie planując budowy sklepień. Dekoracja kościoła skupia się głównie w wieży i nieco późniejszych niż nawa przybudówkach po stronie północnej i południowej. Dekoracja nawy to jedynie szeroki fryz – ząbkowy w prostych ścianach, a wnękowy w ścianach zamknięcia. Górną część wieży zdobią gęsto rozmieszczone blendy i przeźroczka dźwiękowe, a niżej szereg blend kolistych (Ryc. 16). Pośrodku ścian wschodniej i zachodniej występuje przedziwny motyw okulusa (blendy kolistej) nasadzonego na pionową laskę. Ma on jedyną analogię w szczycie kościoła w Blankensee na zachód od Szczecina. W zachodniej ścianie

Ryc. 13. Stary Jarosław. Elewacja południowa wieży kościoła. Fot. M. Ober, 2006 r.

wieży w najniższym okulusie umieszczono ceramiczną maskę – okrągłą ludzką twarz o wypukłym czole i policzkach, z krótkim fragmentem szyi, odstającymi uszami i schematycznie przedstawionymi włosami (Tabl. IV: A). Maską tą, przedstawiającą zapewne personifikację słońca, nie znajduje analogii we wschodniej części Pomorza. Pod względem funkcji, miejsca ekspozycji, a także fizjonomii twarzy maska z Dobiesławia zbliżona jest do „złotej pani” z Kołbacza – trybowanego w blasze miedzianej przedstawienia Słońca, które do 1745 roku zdobiło szczyt klasztoru cystersów w Koł-

Ryc. 14. Dobiesław. Rzut poziomy kościoła (Böttger 1890: Ryc. 1)

Ryc. 15. Dobiesław. Pięcioboczne zamknięcie prezbiterium. Fot. M. Ober, 2006 r.

baczu (Lemcke 1902: 256, Ryc. 85). Swoisty jest wystrój przybudówek kościoła. Liczne blendy zamknięto tu bądź dwuramiennie, jak w szczycie w Dąbrowie, częściej jednak również dwuramiennymi tzw. łukami pozornymi, wykonanymi nie przez ukośne ułożenie cegieł, lecz przez symetryczne nadwieszanie kolejnych ich warstw aż do zamknięcia szerokości blendy (Ryc. 17). Jest to motyw rzadki, spotykany jednak we wschodniej części Pomorza. Taką formę mają płytkie blendy w najwyższych partiach wieży kościoła w Darłowie, monumentalne blendy o takich zamknięciach członują również zachodni szczyt nawy kościoła w Rusowie na wschód od

Ryc. 16. Dobiesław. Blendy w górnej części wieży kościoła. Fot. M. Ober, 2006 r.

Ryc. 17. Dobiesław. Kaplica północna z blendami szczytu o łukach pozornych.
Fot. M. Ober, 2006 r.

Kołobrzegu oraz (podobno) szczyt nawy kościoła w Mielnie⁹. Oba te szczyty zostały jednak wkrótce przysłonięte wieżami, nie zdążyły więc odegrać roli pierwowzoru dla liczniejszych realizacji motywu. Niemniej jednak nie sposób traktować blend o schodkowych łukach pozornych jako przejawu nieudolności warsztatowej – jest to niezwykle swoisty, użyty w pełni świadomie motyw dekoracyjny¹⁰.

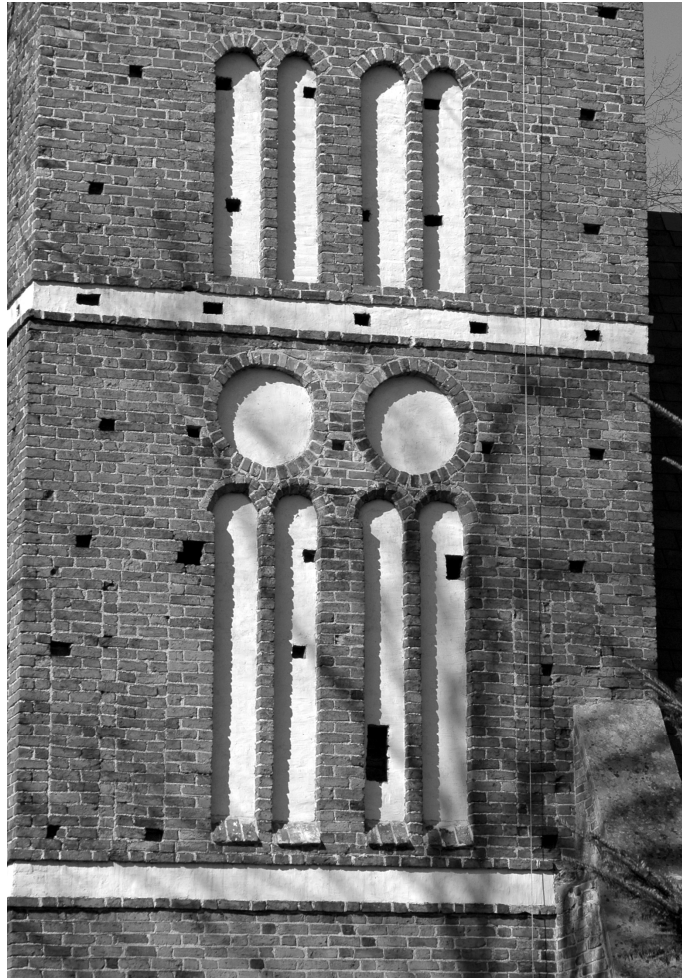
5. Kościoły w Krupach i Domasławicach – drewniany gotyk z początku XV wieku i niezachowany przykład neoromanizmu ze schyłku średniowiecza

Na tle murowanych gotyckich świątyń okolic Darłowa wyróżnia się **kościół w Krupach** (Tabl. IV: B), w którym Jan Tajchman (2003) dokonał ostatnio zaskakujących odkryć. Jest to bowiem budowla o drewnianym, ryglowym szkielecie z ozdobnymi „gotyckimi” mieczami i ceglanyimi wypełnieniami, u schyłku średniowiecza obmurowana pojedynczą warstwą gotyckich cegieł. Na podstawie analiz dendrochronologicznych szeregu prób z elementów szkieletu określono czas budowy na pierwsze lata XV wieku. Obmurowanie nastąpiło zapewne przed połową XVI wieku (Tajchman 2003). Kościół w Krupach w świetle badań dendrochronologicznych jest jedną z najstarszych w Europie budowli ryglowych, a fakt ten, przy dobrym stanie zachowania pierwotnej konstrukcji nawy, zasługuje wręcz na rozpropagowanie zabytku jako atrakcji mogącej interesować nie tylko specjalistów. Za kwestię sporną uznać należy czas budowy wieży, datowanej przeze mnie na czwartą ćwierć XV wieku (Ober 1993a: 211), przez J. Tajchmana uznanej natomiast za najstarszy element kościoła, wzniesiony na krótko przed budową nawy, a więc tuż przed rokiem 1400. Ponieważ analiza styku wieży i nawy nie pozwala określić jednoznacznie, który z członów kościoła zbudowany został wcześniej, a formy blend wieży (Ryc. 18) zdradzają zależności od stargardzkiego typu blendy, powstałego na przełomie XIV i XV wieku, a do Krup przekazanego w zredukowanej i częściowo zmienionej formie za pośrednictwem bram miejskich Sławna (Ober 1993a: 211)¹¹, uważam datowanie wieży w Krupach na koniec XIV wieku za stanowczo zbyt wczesne, nawet o około 100 lat.

⁹ Takiej formy blend szczytu można oczekiwać na podstawie niezupełnie jasnego opisu w inwentarzu L. Böttgera (1890: 91–92), jednak wnętrze wieży kościoła nie jest obecnie dostępne.

¹⁰ Zapewne równie świadomie użyto łuków pozornych w części bardzo licznych blend kościoła w Raduniu pod Choszczem z pierwszej ćwierci XIV wieku (Ober 1998).

¹¹ O stargardzkim typie blendy uwagi M. Obera (2004a).

Ryc. 18. Krupy. Blendy wieży kościoła. Fot. M. Ober, 2006 r.

W okolicy Darłowa istniał jeszcze jeden interesujący **kościół wiejski w Domasławicach**, który został opuszczony po 1945 roku, a rozebrano go w latach 70. XX wieku (por. Bastowska 2003). Była to świątynia o rzadkim, lecz charakterystycznym dla schyłku średniowiecza rzucie sali z półkolistym zamknięciem wschodnim, z wieżą zachodnią. Na całym Pomorzu Zachodnim i w sąsiedniej Nowej Marchii u schyłku średniowiecza (w latach około 1500–1550, w przypadku Nieżyna nawet później) powstało dziesięć takich kościołów, na ogół we wsiach położonych w pobliżu większych miast (Śmiechów, Unieradz i Nieżyn koło Kołobrzegu, Kłépino koło Stargardu, Stobno i Bobolin koło Szczecina, Mętno Małe koło Choj-

ny, Wojtaszyce koło Gorzowa oraz Domasławice koło Darłowa). Jedynie kościół w Łabędzie między Świdwinem i Drawskiem nie odpowiada tej regule. Zamknięcie tych świątyń, nawiązujące – jednak nie dosłownie – do form z pierwszej połowy XIII wieku, jest niewątpliwie jednym z pojawiających się około 1500 roku przejawów „protorenesansowego neomanizmu” (Miłobędzki 1968: 100–101). Bliskość dużych ośrodków miejskich, których fortyfikacje otrzymywały w tym czasie podobnie półkoliste basteje jako dostosowane na potrzeby artylerii elementy systemu obronnego¹², pozwala przypuszczać, że budowle te również mogły oddziaływać na kształt kościołów tej grupy. Kościół w Domasławicach posiadał niewydatne, zwężające się ku górze przypory, pierwotne okna o łukach półkolistych, a jedynym elementem dekoracyjnym była kolista blenda w ścianie zamknięcia nawy¹³.

Ryc. 19. Krupy. Portal wieży o zmiennej liczbie uskoków. Fot. M. Ober, 2006 r.

Na zakończenie wspomnieć należy o mało widocznym szczególe techniki murarskiej, występującym w zaledwie pięciu kościołach Pomorza Zachodniego, w tym w czterech w okolicach Darłowa i Słupska. Szczegół ten występuje w portalach wież (umieszczanych zawsze w ścianie zachodniej wieży) i polega na zwiększeniu liczby uskoków w archiwolcie (łuku) w porównaniu z uskokami pionowych ościeży poniżej archiwolty.

¹² Jedna z takich bastei zachowała się w Stargardzie. Ze Świdnicy na Dolnym Śląsku znamy natomiast przykład połączenia bastei z kaplicą (kaplica św. Barbary przy Bramie Strzegomskiej – por. Czechowicz 2003).

¹³ Opis i rysunki pomiarowe kościoła zawiera opracowanie Z. Hejgera (1961).

W Starym Krakowie i Sławsku koło Sławna, Swołowie koło Słupska i Podwilczu pod Białogardem liczba prostych uskoków została zwiększona o jeden, natomiast portal w Krupach stanowi niewątpliwie najlepsze rozwiązanie w tej grupie (Ryc. 19). Wszystkie uskoki mają sfazowane krawędzie, w archiwolcie dodano ich aż dwa. Wzbogacenie łuku portalu o jeden lub nawet dwa uskoki trudno uznać za istotny element dekoracji wież. Szczegół ten mógł natomiast służyć wznoszącym je warsztatom za swoisty dowód ich biegłości technicznej, jakiej niewątpliwie wymagała płynna zmiana liczby uskoków w nasadach archiwolty.

Bibliografia

- BASTOWSKA K. 2003. Z dziejów zabytkowych świątyń dawnego województwa koszalińskiego w latach 1945–1989, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławińskiej*, t. II, (red.) W. Rączkowski, J. Sroka. Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 197–242.
- BÖTTGER L. 1890. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, H. 3: *Kr. Schlawe*, Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung Stettin.
- CRAMER D. 1628. *Das grosse Pomrische Kirchen-Chronicon*, Alt-Stettin.
- CZECHOWICZ B. 2003. Późnogotycka kaplica św. Barbary w Świdnicy, [w:] *Dziedzictwo artystyczne Świdnicy*, (red.) B. Czechowicz. Wrocław–Świdnica: Polsko-Niemiecki Ośrodek Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Śląska Stowarzyszenia Historyków Sztuki, AKME – Zdzisław Wiśniewski, Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, 79–100.
- HEJGER Z. 1961. *Inwentaryzacja konserwatorska kościoła poewangelickiego we wsi Domaślawice pow. Sławno woj. Koszalin*, Koszalin [maszynopis w PSOZ, Oddział w Koszalinie].
- HÜBNER W. 1931. *Chronik der Kirchengemeinde Wussecken, Kreis Köslin*, Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung Stettin.
- JANOCHA H., KALICKI J. 1998. Badania archeologiczno-architektoniczne nad pocysterskim zespołem zabudowań klasztornych w Bukowie Morskim k. Darłowa w 1995–1997 roku, *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 22: 133–190.
- JARZEWICZ J. 2000. *Gotycka architektura Nowej Marchii. Budownictwo sakralne w okresie Askańczyków i Wittelsbachów*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- KALITA K. 1976. Pocysterski kościół w Bukowie Morskim, *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 6: 171–211.
- LEMCKE H. 1902. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, H. 6: *Kr. Greifenhagen*, Stettin: Leon Sauniers Buchhandlung Stettin.
- MIŁOBĘDZKI A. 1968. *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- MÖBIUS F. 1980. Basilikale Raumstruktur im Feudalisierungsprozeß. Anmerkungen zu einer Ikonologie der Seitenschiffe, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Gesellschaftliche und Sprachwissenschaftliche Reihe* 29(2–3): 19–25.
- OBER M. 1978. Architektura gotyckich wież kościelnych na Pomorzu Zachodnim, *Materiały Zachodniopomorskie* 24: 247–282.

- OBER M. 1989. Średniowieczna architektura sakralna zachodniopomorskich wsi i miast – problem związków i odrębności, [w:] *Sztuka średniowiecza na Pomorzu: II seminarium naukowe Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Szczecin, październik 1989, (red.) M. Glińska, J. Kochanowska, K. Kroman. Szczecin: SHS, 40–48.
- OBER M. 1993a. *Architektura średniowiecznych kościołów wiejskich Pomorza na wschód od Regi*, Szczecin [maszynopis w PSOZ, Oddział w Koszalinie].
- OBER M. 1993b. *Ewidencja i systematyka kształtek profilowych w gotyckiej architekturze województwa koszalińskiego*, Szczecin [maszynopis w PSOZ, Oddział w Koszalinie].
- OBER M. 1998. Granitowo-ceglane kościoły wiejskie w Lubiczu, Chrapowie i Raduniu, [w:] *Badania nad sztuką Pomorza. Materiały z sesji naukowej Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki: „Sztuka Pomorza Zachodniego w świetle najnowszych badań”, Kamień Pomorski, 20–21 maja 1988 roku*, (red.) M. Glińska, B. Kozińska. Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział w Szczecinie, 45–54.
- OBER M. 2004a. O blendzie typu stargardzkiego, [w:] *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu: materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius*, 7–8 czerwca 2002, (red.) M. Glińska, K. Kroman, R. Makała. Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział w Szczecinie, 89–97.
- OBER M. 2004b. Pomorze Przednie – Pomorze Tylne – Nowa Marchia, problem różnic w fizjonomii krajobrazu kulturowego, [w:] *Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Nadodrzańskiego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu: materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius*, 7–8 czerwca 2002, (red.) M. Glińska, K. Kroman, R. Makała. Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, Oddział w Szczecinie, 41–50.
- OBER M. 2005. Pamiątka z Tuluzy – o średniowiecznej architekturze kościoła w Malechowie, [w:] *Historia i kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. IV: *Gmina Malechowo*, (red.) W. Rączkowski, J. Sroka. Sławno: Fundacja „Dziedzictwo”, 159–178.
- TAJCHMAN J. 2003. Kościół w Krupach. Próba odtworzenia pierwotnej postaci, [w:] *Ocalić dla przyszłości. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Brykowskiemu*, (red.) P. Paszkiewicz, G. Ruszczyk. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 90–93.

Gotische Dorfkirchen um Darlowo

Zusammenfassung

Die Gemeinde Rügenwalde (Darlowo) liegt in Hinterpommern, in einer Region, die in der Kulturlandschaft Pommerns einige spezifische Züge zeigt. Die ca. 100 aus Mittelalter stammenden Dorfkirchen sind hier überwiegend aus Backstein gemauert und mit polygonalem Ostschluß, sowie mit einem massiven Westturm versehen, wenn im Teil Pommerns westlich des Rega-Flusses die ca. 300 Kirchen meistens als Feldsteinbauten, viel öfter turmlose und auf einfachstem rechteckigen Grundriß erbaut worden sind.

In der Gemeinde sind bis heute sechs mittelalterlichen Dorfkirchen erhalten, fünf davon als ländliche Pfarrkirchen, eine als Klosterkirche erbaut.

Die Kirche in **Seebukow** (Bukowo Morskie), die ehemalige Klosterkirche des Zisterzienserklosters, ist eine dreischiffige Halle mit einem kurzen und breiten, polygonalem Chor, und mit einem Westturm, dessen Erdgeschoss ursprünglich nach drei Seiten geöffnet war. Für die Datierung der Kirche gibt es keine direkte Angaben, und als Entstehungszeit ihrer Formen läßt sich sowohl das 15. Jh., wie auch das 14. Jh. (vom etwa 2. Viertel), annehmen. Dadurch wurde die Bauzeit der Kirche in ihrer Monographie (Kalita 1976) für 14. Jh. bestimmt, hauptsächlich an hand der wirtschaftlichen Lage des Konvents, die laut Quellen im jenen Jahrhundert viel besser, als in 15. Jh., war. Die einfachen Stern- und Kreuzgewölbe wurden nachträglich, wohl nach Mitte des 15. Jh., erbaut. Die Gestalt der Kirche widerspricht in jeder Hinsicht der Bautradition der Zisterzienser, auch mit dem Einfluß der lokalen Architektur läßt sie sich nicht erklären, weil ein solch proportionierte Hallenbau kommt in keiner Stadt von Pommern, Mecklenburg und Brandenburg vor. An die lokale Bautradition knüpft dagegen der ehemalige Durchgang in der N-S Turmachse, der von mehreren pommerschen Stadt- und Landkirchen bekannt ist. Der Wechsel des Rippenquerschnitts von 14 Gewölberippen inmitten des Chorgewölbes wurde durch eine technische Schwierigkeit verursacht – für die konvergenten Rippen mußte man die anderen Formsteine, die sich nach oben stark verjüngen, nutzen.

Trotz der Sonderstelle der Kirche in Seebukow in der Baukunst der Zisterzienser, hat ihre Architektur einige Nachahmungen im Dorfkirchenbau der Gegend. Die erste entstand in **Wusseken** (Osieki) bei Zanow, wo nach einem Hostienwunder im Jahre 1390 ein lokales Pilgerzentrum entstand. Die Kirche in Wusseken, in drei Phasen in 2. H. des 15. Jh. erbaut, ist eine langgestreckte Halle mit einem kurzen, polygonalen Chor, der den ältesten Teil des Baus bildet. Das Kircheninnere, wo die ursprünglich geplanten Gewölbe fehlen, macht einen ganz unterschiedlichen Eindruck, mit dem tunnelartigen Mittelschiff, wo die Arkadenreihe die Pilger zum Chor führen. Die Kirche in **Damerau** (Dąbrowa, auch 2. H. 15. Jh.) bildet eine weitere, stark vereinfachte Nachahmung, wo das Langhaus mit einem einzigen Schiff ersetzt wurde, und innen keine Einwölbung geplant war.

Um Rügenwalde entstanden im 2. H. des 15. Jh. auch Bauten eines ganz anderen Typs, der als sog. „Chorkirche“ bezeichnet wird. Die Kirche in **Barzwitz** (Barzowice), im 19. Jh. außen weitgehend umgebaut, zeigt auf Innenwänden die kompletten Schildbögen für die Gewölbe, deren Bau zur Entstehung einer dreischiffigen Halle geführt hätte. Die zweite Chorkirche entstand in **Zizow** (Cisowo), wo auch die Ausführung der Gewölbe nie verwirklicht war. Wie diese beiden Bauten nach dem Pfeiler- und Gewölbeeinbau aussehen sollten, zeigt die Kirche in **Alt-Schlawe** (Sławsko), ein kurzer Hallenbau mit einem breiten Mittelschiff und schmalen Seitenschiffen, wie in Seebukow ohne Schiffsarkaden, wodurch in der Gewölbezone die Schiffseinteilung kaum bemerkbar ist. Eine reduzierte Version der „Chorkirche“ entstand in **Alt Järshagen** (Stary Jarosław), wo man die Gewölbe nie geplant hat. Als ein spätester Bau, der jenen Typ folgt, gilt die Kirche in **Abtshagen** (Dobiesław) vom Jahr ca. 1500. Im Osten ist hier das Schiff fünfseitig und auffallend flach geschlossen, im Westen bildet ein massiver Turm einen Querriegel, der oben mit Blendengewölben

schmückt ist. In einer Kreisblende in der Turmwestwand ist eine keramische Maske, wohl die Solardarstellung, angebracht. Die die Süd- und Nordanbauten gliedernden Blenden sind mit den „falschen Bögen“ geschlossen.

In **Grupenhagen** (Krupy) hat sich eine Kirche erhalten, die nach neuester Forschung von Jan Tajchman eine der ältesten Fachwerkkirchen Europas ist. Die Fachwerkkonstruktion, die heute nur im Kircheninneren sichtbar ist und einige stilistische Merkmale der Gotik zeigt, wurde dendrochronologisch auf die ersten Jahre des 15. Jh. datiert. In der ersten Hälfte des 16. Jh. hat man die Fachwerkkirche vom außen mit einer dünnen Backsteinmauer ummantelt. Für die Bauzeit des Westturms möchte ich das 4. Viertel des 15. Jh. halten, Jan Tajchman meint dagegen, dass er kurz vom dem Bau der Fachwerkkirche entstand.

Die Kirche in **Damshagen** (Domasławice), die nach 1945 ruiniert und nach 1970 abgetragen wurde, war eine seltene Raumlösung der spätesten Gotik – ein im Osten halbkreisförmig geschlossene Saalbau. In Pommern und in der Neumark entstanden zwischen etwa 1500–1550 zehn solche Kirchenbauten, derer Form einerseits der damaligen Tendenz der „Neuromanik“ entspricht, andererseits sich wohl als Einfluß der zeitgleichen städtischen Wehrbauten, namentlich der Basteien, erklären läßt.

Im Turmportal von Grupenhagen ist ein spezifisches, seltenes Detail der spätgotischen Maurertechnik zu finden – die Zahl der gefasten Abtreppungen in der Archivolte ist um zwei größer, als in den senkrechten Portallaibungen. Diese nur bei genauer Betrachtung erkennbare Portalform, die nur in fünf hinterpommerschen Dorfkirchen zu finden ist, sollte wahrscheinlich von der hohen technischen Fertigkeit der Maurer zeugen.